

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

“MƏNAQİBİ-İBRAHİM GÜLŞƏNİ” ƏSƏRİNİN FİLOLOJİ-TEKSTOLOJİ TƏDQIQI”

İxtisas: 5721.01 – Mətnşünaslıq, mənəvi – mədəni irsə
dair qədim əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi,
tədqiqi və nəşrə hazırlanması)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Həcər Hacıməmməd qızı Vəliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Türkdilli əlyazmaların tədqiqi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **filologiya elmləri doktoru, professor**
Azadə Şahbaz qızı Musayeva

Rəsmi opponentlər: **AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya**
elmləri doktoru, professor
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
Filologiya elmləri doktoru, professor
Salidə Şəmməd qızı Şərifova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Səbinə Namus qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31–Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: **AMEA-nın həqiqi üzvü,**
filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi
katibi: **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri: **filologiya elmləri doktoru, dosent**
Paşa Əli oğlu Kərimov

İŞİN ELMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Ümummillî təfəkkür, fəlsəfi dünyagörüşü, ideoloji düşüncə tərzilə yanaşı, Yaxın və Orta Şərq xalqlarını bir-birinə bağlayan mənəvi dəyərlərdən biri orta q maddi-mədəniyyət abidələridir. Türk toplumunun yaşadığı mühitdə formalaşan orta q maddi-mədəniyyət abidələri dini dəyərləri rəhbər tutmaqla insan probleminin mənəvi-psixoloji həllinə xidmət edir.

Müsiir dövrdə Muhiy Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin tədqiqi Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin keçmişdə necə cərəyan etməsi, elmi ictimaiyyətə gizli qalan faktların aşkara çıxarılması baxımından aktual əhəmiyyətə malikdir.

Tarixi məxəz və təzkirələrdə doğum yeri haqqında yekdil fikrin mövcud olmadığı, lakin Muhiy Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinə istinadən Azərbaycan (Bərdə) torpağında dünyaya gəldiyini ehtimal etdiyimiz mütəsəvvif-şair İbrahim Gülşəni Bərdəiyə həsr olunan bu əsərin mətnşünaslıq baxımından tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çağdaş dövrdə Gülşəni Bərdəi şəxsiyyətinin həyat yolunu, yaradıcı üslubunu, mistik baxışlarını təhrif etmədən tədqiqata cəlb etmək olduqca vacibdir.

Neçə-neçə əsrlər bundan öncə ərsəyə gələn ədəbi abidə Azərbaycanla bağlı real faktlar, tarixi proseslərin təhlil olunaraq ictimaiyyətə düzgün çatdırılması baxımından fundamental şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədqiqat işi hansı baxımdan aktuallıq kəsb edir?

–Dissertasiya işi ilk dəfə Azərbaycanla bağlı, Azərbaycanın ümumbəşəri şəxsiyyətinə həsr olunmuş dəyərli bir abidənin – “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin 5 əlyazma nüsxəsinə söykənərək yazılmışdır;

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsəri təriqət qurucusu, mühacir şair Gülşəni Bərdəni Bərdə torpağının yetirməsi kimi daim xatırladan ilkin və dəyərli qaynaqdır;

– Tarixi keçmiş boyu Azərbaycan reallıqlarını obyektivcəsinə özündə ehtiva edən “Mənaqib” orijinal bir abidə və onun müəllifi Muhyi Gülşəni ilk dəfə Azərbaycanda məhz bu araşdırmada müfəssəl tədqiqata cəlb edilmişdir;

– İstər Azərbaycan ədəbiyyatı, mətnşünaslıq, istərsə də mənbəşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən ilkin olaraq abidə, onun müəllifi haqqında elmi bilgilər sistemli şəkildə tədqiq edilib Gülşəni Bərdəinin həyatı, poetik irsi, təriqətdəki mövqeyinə dair faktlar üzə çıxarılıb tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilmişdir;

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsəri Azərbaycan tarixi ilə bağlı bəzi real faktları, prosesləri, dövr üçün səciyyəvi dil-üslub, norma-prinsip, qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərlə bağlı maraqlı məqamları ehtiva etməkdədir.

Məhz bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin 5 əlyazma nüsxəsinə istinadən Gülşəni Bərdəinin yaradıcı poetikası, təsəvvüfi dünyagörüşü araşdırılmış, dövrün parlaq zəka sahiblərinin bədiirindən söz açılmışdır.

Məhəmməd Tahir Bursalı¹, Məhəmməd Sürəyya², Təhsin Yazıcı³, Mustafa Qoç⁴ kimi alim-tədqiqatçılar Ədirnəli Muhyinin həyat yolu və ədəbi fəaliyyətini şərh edərkən onu gülşəniyyə təriqətinin nümayəndəsi kimi xatırlayırlar.

Şərq poetik-fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsus yerə sahib akademik Ziya Bünyadovun orta çağlar sufi düşüncə tərzinə dair tədqiqlərində gülşəniyyə təriqəti, onun nümayəndələri, təriqətdəki yaşam tərzini, icra olunan dini ayinlər barədə fikirləri yer almışdır⁵.

¹ Bursalı, M.T. Osmanlı müəllifləri: [3 ciltte] / - İstanbul: Meral Yayınevi, - 1972. - c. 1. – s. 151-153

² Sürəyya, M. Sicili-Osmani: [4 ciltte] / - İstanbul: Numune Matbaacılık, - 1996. – c. 4, - s. 1104-1105

³ Yazıcı, T.M. Muhyi-yi Gülşəni Menakib-i İbrahim-i Gülşəni ve Şemlelizade Ahmet Efendi. Şive-i tarikat-i Gülşəniye / - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1982. - s.VIII

⁴ Koç, M., Menakib-i İbrahim-i Gülşəni (İnceleme-Metin) / - İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, - 2014. – s. 9-11

⁵ Буниятов З. М. Избранные сочинения: [3 томах] / - Баку: ЭЛМ, - 1999. - т. 3. - с. 282-289

Filologiya elmləri doktoru, professor Azadə Musabəyli Dədə Ömər Rövşəni – İbrahim Gülşəni – Muhyi Gülşəni ruhi-mənəvi bağlılığının şərh zamanı “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinə müraciət etməklə onu qiymətli məxəz kimi dəyərləndirir⁶.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nəsrin Ələsgərova Gülşəni Bərdənin Azərbaycanda başlamış Misir torpaqlarında başa çatmış həyat rəvayətlərindən bəhs edən “Sufi təriqəti gülşəniyyə” adlı kitabında Muhyi Gülşənin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərindən dəyərli mənbə kimi faydalanmışdır⁷.

Qeyd etmək lazımdır ki, Muhyi Gülşənin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsəri xarici ölkə alimlərinin araşdırmalarına mövzu edilmiş, fərqli düşüncə tərzinə malik tədqiqatçıların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin mətnşünaslıq baxımından tədqiqinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, əsərin əlyazma nüsxələri, onların qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri, nüsxə fərqləri daha öncə tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin obyektı Muhyi Gülşənin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsəridir. Tədqiqat işi “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin mövcud 5 əlyazma nüsxəsinə istinad etməklə aparılmış, müəllif nüsxəsi isə əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işinin predmeti isə “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin filoloji-tekstoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Muhyi Gülşənin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsəri mətnşünaslıq baxımından tədqiqinə zəruri ehtiyac duyulan dəyərli bir abidədir. Bu məqsədlə əsərin mətnşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən tədqiq olunması tədqiqat prosesində başlıca vəzifə kimi ortaya qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin araşdırılması zamanı 2 istiqamətdə məqsəd müəyyən edilmişdir: Əsərin mahiyyəti-məzmunu-qayəsi və mətnşünaslıq, tekstoloji baxımdan öyrənilməsi.

⁶ Musabəyli, A.Ş. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı: [2 cildə] / - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. – c. 1. - s. 15-19

⁷ Алескерова, Н.Э. Суфийское братство Гюлшания / - Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, - 2002. – с. 11-20

Birinci istiqamət üzrə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– Muhyinin dövründə siyasi-ədəbi-mədəni mühit haqqında hərtərəfli məlumat vermək;

– Muhyinin həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixinə nəzər salmaq;

– Muhyinin elmi-poetik irsini təhlil etmək;

– Şeyx Gülşəni Bərdəi haqqında ilkin qaynaq və ədəbi araşdırmalarda verilən bilgiləri ümumiləşdirmək;

– Mənaqibnamələrin türkdilli ədəbiyyatda yayılma arealı haqqında ətraflı fikir formalaşdırmaq;

– Gülşəni Bərdəinin ədəbi irsi və yaradıcılıq üslubuna toxunmaq;

– Türk təsəvvüf ədəbiyyatında gülşəniyyə təriqətinin təkamül tarixi və ədəb-ərkan qaydalarının necə təsvir olunması haqqında ümumi məlumat vermək;

“Mənaqib”in bədii dil quruluşunu klassik janr və forma bələğət vasitələri, ümumxalq deyimləri, folklor nümunələrinin işlənməsi baxımından təhlil etmək.

İkinci istiqamət üzrə aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

– “Mənaqib”in əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsvirini vermək, müasir nəşrləri haqqında ilkin təəssürat yaratmaq;

– “Mənaqib”in əlyazma nüsxələrinin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinə nəzər salmaqla tekstoloji tədqiqat aparmaq;

– Nüsxələri tekstoloji təhlilə cəlb etməklə tədqiqat prosesində alınan nəticələri sistemləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən ənənəvi təcrübəyə əsaslanmaqla mətnşünas alimlər tərəfindən həm empirik, həm də nəzəri səviyyədə istifadə olunan prinsip və metodlar əsas götürülmüşdür:

– fakt və materialların toplanılması;

– sistemli şərh və təhlil;

– təhlil olunan faktları əsaslandırarkən tarixi-müqayisəli yanaşma;

– əldə olunan məlumatları ümumiləşdirməklə elmi nəticələrin çıxarılması.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində müəlifli Muhyi Gülşəni olan “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinə əsaslanmaqla təsəvvüf tarixində əvəzsiz xidmətləri olan Gülşəni Bərdəinin elmi-irfani fəaliyyəti, poetik qabiliyyəti təhlil olunmuşdur. “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin filoloji-tekstoloji tədqiqi zamanı coğrafi məkanlar, maddi-mədəniyyət abidələri, yeraltı-yerüstü sərvətlər də araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq, tədqiqat işi aparılarkən aşağıdakı müddələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

– Muhyi Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin timsalında mənaqibnamələrin türk xalq mədəniyyətində xüsusi yer tutduğu, əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında vacib rol oynadığı müəyyən olunmuşdur;

– Təməli Gülşəni Bərdəi tərəfindən qoyulan gülşəniyyə təriqətinin türk təsəvvüf tarixində, dövlət idarəçilik sistemində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi faktlarla sübuta yetirilmişdir;

– Gülşəni Bərdəinin həyat hekayələri, möcüzəvi kəramətləri və mistik baxışlarının hərtərəfli araşdırılması zamanı ruhən-kökən Azərbaycan torpaqlarına bağlı şəxsiyyət olduğu aşkara çıxarılmışdır;

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin filoloji istiqamətdə tədqiqi zamanı ədəbi abidədə folklor nümunələri, ata sözləri, xalq deyimləri ilə səsləşən məqamlar üzə çıxarılmışdır;

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin əlyazma nüsxələrinə istinadən onomastik vahidlərin (toponim, hidronim) orfoqrafik xüsusiyyətlərinin təhlili ədəbi abidəni mətnşünaslıq baxımından qiymətli edir;

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin tekstoloji tədqiqi zamanı əlyazma nüsxələrinin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri araşdırılarkən orta çağlar Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi hadisə və qanunauyğunluqlarla oxşarlıq təşkil edən müəyyən məqamlara rast gəlinmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərini mətnşünaslıq baxımından təhlilə cəlb etməklə aşağıdakı elmi yeniliklər əldə edilmişdir:

– Ağqoyunlu, Səfəvi, Osmanlı, Məmlük dövlətlərinin hökمرan mövqeyə malik olduğu zamanı, dövrün qüdrətli şair-mütəfəkkir təbəqəsi, ədəbi-ictimai-sosial mühit və tarixi prosesləri ehtiva edən dəyərli bir abidə kimi mətnşünaslıq üçün ilkin qaynaq rolunu oynadığı müəyyən olunmuşdur;

– Orta əsrlər dönəmində sufi təriqəti xəlvətiyyənin bir qolu olan gülşəniyyənin Ağqoyunlu-Səfəvi-Məmlük dövlət idarəçilik sistemlərinə birbaşa təsiri, hakimiyyət nümayəndələri tərəfindən müdafiə olunan təriqətlərdən biri kimi tarixə düşməsi faktlarla sübuta yetirilmişdir;

– Əsasını qoyduğu gülşəniyyə təriqəti, bütövlükdə şəxsiyyəti, dini-irfani baxışları ilə Şeyx Gülşəni Bərdənin Ağqoyunluların ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi sferası, siyasi proseslərin gedişinə fəal müdaxiləsi, dövlətçilik işinin təşkilində oynadığı rol və dövrünün müdrik, uzaqgörən ziyalısı olması müddəalarla öz təsdiqini tapmışdır;

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin əlyazma nüsxələrinin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı abidənin dil-üslub xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla dil vahidlərinin orfoqrafiyasında şəkil dəyişikliklərinin mövcudluğu hallarına rast gəlinmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Muhiy Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin müasir zaman kontekstində mətnşünaslıq, filoloji-tekstoloji aspektdə tədqiqi həm mənaqibnamələrin türkdilli ədəbiyyatda tutduğu mövqe, onların yayılma arealını təhlil etməyə, həm də Gülşəni Bərdəi şəxsiyyətinin həyat və ədəbi fəaliyyəti ilə bağlı qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməyə xidmət edir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və tədqiqatın gedişi zamanı əldə olunan nəticələrdən aşağıdakı hallarda istifadə oluna bilər:

– Mətnşünaslıq, mənbəşünaslıq kimi elm sahələrinin nəzəri prinsiplərinin tədqiqat prosesində əldə olunan nəticələrlə zənginləşdirilməsində;

– Ali məktəblərdə mətnşünaslıq, mənbəşünaslıq, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq üzrə hazırlanan proqram, dərslik, dərs vəsaiti və tematik topluların tərtibində.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” və “Multidissiplinar əlyazmalar” şöbələrinin birgə iclasında müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan məcmuə və dərgilərdə nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda tədqiqat işinin elmi müddəa və nəticələri tədqiqatçının istər Azərbaycan, istərsə də xarici ölkələrin elmi jurnallarında nəşr olunmuş məqalələrində, respublika və beynəlxalq səviyyəli konfrans materiallarında əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Türkdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya işi giriş (13192 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 3 paragraf 77012 şərti işarə; ikinci fəsil 3 paragraf - 69795 şərti işarə; üçüncü fəsil 2 paragraf – 48235 şərti işarə), nəticə (5819), istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və 141 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işində 2 cədvəl verilmişdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 216295 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları göstərilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar sadalanmış, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyətindən bəhs olunmuş, tədqiqatın aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Muhyi Gülşəni və Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi haqqında ümumi məlumat**” adlı birinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. “**Muhyinin dövründə siyasi-ədəbi-mədəni mühit. Muhyinin həyat yolu və yaradıcılığının tədqiq tarixi**” adlanan birinci paragrafdə XVI əsrdə Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi ilə dövlətçilik ənənələrinin təşəkkülü, Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi, fəlsəfə, təbabət, məntiq, nücum, mədəniyyət, memarlıq, xalçaçılıq, miniatür kimi sahələrin inkişafından bəhs olunur⁸. Poeziyada isə fəlsəfi düşüncə, əxlaqi dəyərlər, irfani baxışların ön plana çıxmasını nəzərə alaraq, dövrün nəzm nümunələri üçün sufi meyillər, ilahi eşq, maddi nemətlərdən uzaqlaşmaq kimi mənəvi dəyərlərin xarakterik olması diqqəti cəlb edir.

Muhyi Gülşəninin həyatı və poetik üslubuna dair fikirlərə Məhəmməd Tahir Bursalı⁹, Məhəmməd Sürəyya¹⁰, Mustafa Qoç¹¹, Ehsan İşıq¹², Abdulla Arı¹³, Ziya Bünyadov¹⁴, professor

⁸ Özdək, R. Türkün qızıl kitabı / - Bakı: Yazıçı, - 1997. – s. 218

⁹ Bursalı, M.T. Osmanlı müellifləri: [3 ciltte] / - İstanbul: 1972. – c.1. – s. 151-153

¹⁰ Sürəyya, M. Sicili-Osmani: [4 ciltte] / - İstanbul: 1996. – c. 4. - s.1104-1105

¹¹ Koç, M., Menakıb-ı İbrahim-i Gülşəni (İnceleme-Metin) / - İstanbul: 2014. – 414 s.

¹² İşıq, İ.S. Türkiyə edebiatçıları və kültür adamları ansiklopedisi: [11 ciltte] / - Ankara: Elvan, - 2007. – c. 5. - s.1783

¹³ Arı, A. Muhyi-i Gülşəninin Siret-i Murad-ı Cihan isimli eseri // - Manisa: Mevlana düşüncəsi Araştırmaları Derneği: Sufi Araştırmaları-Sufi Studies, - 2001. №3, - s. 51-76

Azadə Musabəyli¹⁵, dosent Nəsrin Ələsgərova¹⁶ kimi alim və tədqiqatçıların araşdırmalarında rast gəlmək mümkündür. Muhyi Gülşəninin Ədirnədə doğulması, Osmanlı sultanı Süleyman Qanuniyə ithafən yazdığı qəsidələr, Şeyxülislam Əbu Səid Əfəndi tərəfindən “Sahibi-tarix” titulumun ona verilməsi, Misirdə dəftərdar (maliyyə naziri) vəzifəsində çalışan qardaşının yanına getməsi, ömrünün sonunu Misirdə Muhyiddin İbnül Ərəbinin “Fusus əl-hikəm” əsərini təhlil etməklə keçirməsi kimi faktlar burada öz əksini tapmışdır¹⁷.

Birinci fəslin ikinci paragrafi “**Muhyinin elmi-poetik irsi**” adlanır. Muhyinin yaradıcılığında ilahi eşqi vəsf edən, dilinin axıcılığı, rəvanlığı ilə seçilən poetik nümunələrdə insanın daxili aləmi, emosional vəziyyətinin təsviri ön plana keçir¹⁸. Onun “Nəfəhatül-əzhar”, “Silsilətül-eşq”, “Əxlaqi-kəbir”, Hüsnu-dil”, “Şərhi-hədisi-Cibril”, Kitabi-həqqül-yəqin”, “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni”, “Sirəti-Muradı-Cihan”, “Zənciri-zəhəb” əsərləri bu qəbildəndir.

Şərqdə ilk süni dilin yaradıcısı olaraq tarixdə iz buraxmış Muhyi Gülşəninin türklər, farslar və ərəblər üçün ortaq icad etdiyi “Balibilən” dili xalqlararası dil fərqi aradan qaldırmağa xidmət edirdi. “Lügəti-Qəvaidi-Balibilən” əsərində Muhyinin izlədiyi prinsip əsaslanaraq, ərəb dilinin söz düzümünün aparıcı mövqeyə malik olduğunu, dilin qrammatik qaydalarının izahının Osmanlı türkcəsində verildiyini, nümunələrin isə türk, fars və ərəb dillərində qarşılıqları (ekvivalentləri) ilə birgə qeyd edildiyini görmək

¹⁴ Буниятов З. М. Избранные сочинения: [3 томах] / - Баку: ЭЛМ, - 1999. - т. 3. - с. 282-289

¹⁵ Musabəyli. A.Ş. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı: [2 cildə] / - Bakı: Elm və təhsil, - 2012, - c.1. – s. 15-19

¹⁶ Алескерова, Н.Э. Суфийское братство Гюлшания / - Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, - 2002. – с. 11-20

¹⁷ Yazıcı, Т.М. Muhyi-yi Gülşəni Menakib-i İbrahim-i Gülşəni ve Şemlelizade Ahmet Efendi. Şive-i tarikat-i Gülşəniye / - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1982. – s. VII-XI

¹⁸ Sultanova, H.H. Muhyi Gülşəninin həyatı və əsərləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” XIII Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: - 24 may, - 2013, - s. 434-441

mümkündür¹⁹.

“Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərini Muhyi Gülşəni şeyxi Gülşəni Bərdənin oğlu Əhməd Xəyalinin istəyi ilə qələmə almış, əsərin yazılmasına 36 il (1569-1605) vaxt sərf etmişdir. Bu məqam Əflakinin “Mənaqibül-arifin” əsərinin yazılması ilə bənzərlik təşkil edir. Belə ki, Əflaki də “Mənaqibül-arifün” əsərinin yazılmasına 36 il vaxt sərf etmişdir. Təhsin Yazıcı “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin ilkin variantda adının “Qəlbi-kitabi-əshabi-tərayiq” olduğunu qeyd edir²⁰. Bu ifadə eyni zamanda əsərin əbcəd hesabı ilə yazılma tarixini göstərir (977/1569)²¹.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı “**Şeyx Gülşəni Bərdəi ilkin qaynaq və ədəbi araşdırmalarda**” adlanır. Bu paragrafda xarici istilaçılara qarşı ümumxalq mübarizəsinin kəskinləşdiyi dövrdə poetik inciləri ilə doğma vətəmindən didərgin düşmüş, yadelli məmləkətlərdə məskunlaşmış sənətkar əqidəsi, subyektiv fikirləri, ictimai-siyasi baxışları ilə seçilən Arifi, Bəsiri, Süruri, Hafizəddin Bərdəi, Niyazi, Gülşəni Bərdəi kimi eşq fədailərinin söz sənəti, yaradıcı üslubuna toxunulmuşdur²².

Bu paragrafda Gülşəni Bərdəi şəxsiyyətinin ucalığına, məmləkətlər dolaşan məşəqqətli həyat tərzinə toxunan Qəstəmonulu Lətifi²³, Abbas Pənahi Makulu²⁴, Övliya Çələbi²⁵, Ziya bəy²⁶,

¹⁹ Eren, G. Osmanlı. Kültür ve sanat: [12 ciltte] / - İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, - 1999. – c. 9. - s. 464-468

²⁰ Yazıcı, T.M. Muhyi-yi Gülşəni Menakib-i İbrahim-i Gülşəni ve Şemlelizade Ahmet Efendi. Şive-i tarikat-i Gülşəniye / - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1982. – s. XXVI

²¹ گلشنی، محیی. مناقب ابراهیم گلشنی \ - استانبول: یابی کردی سرمت چیفتر کتابخانه سی ۱۰۹۷۹، 2a

²² Musayeva, A.Ş. Əlyazma kitabı və XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: problemlər, araşdırmalar (tekstoloji, filoloji tədqiqat) / - Bakı: Nurlan, - 2002. – s.65-67

²³ قسطنلو، لطیفی. تذکره لطیفی / - استانبول: در سعادت، - ۱۳۱۴ / ۱۸۹۶. ۵۳ - ۵۲ ص

²⁴ Makulu, A.P. Ədəbi məlumat cədvəli / - Bakı: AzSSR Elmlər Akademiyası, - 1962. – s. 197-198

²⁵ Rıhtım, M. Evliya Çelebi Seyahetnamesinde Azerbaycan / - Bakı: Nurlar, - 2012. – s. 252-253

²⁶ ضیا بگ. خرابات (تذکره) / - استانبول، - ۱۲۹۲ / ۱۸۷۵، ۳۳۳-۳۳۹ ص

Vəsfi Mahir Qocatürk²⁷, Əbdülbaqi Gölpınarlı²⁸, Nihad Sami Banarlı²⁹, Himmət Qonur³⁰, professor Azadə Musabəyli³¹, dosent Nəsrin Ələsgərova³², Con Spenser Trimmingem³³, Elias Con Vilkinson Gibb³⁴ kimi alim və tədqiqatçıların şeyxin poetik irsi, obrazlı təfəkkürü, gülşəni dərvişlərinin irfani baxışları haqqında düşüncələrindən bəhs olunmuşdur.

Gülşəni Bərdənin kök etibarilə Azərbaycanla (Bərdə) bağlı olmasına dair ilkin qaynaq və ədəbi araşdırmalarda verilən məlumatları sistemləşdirsək alim və tədqiqatçıların müxtəlif cəbhələrdə qərarlaşdığına şahidi olmaq mümkündür. Düzdür, Gülşəni Bərdədən söz açan ilkin və dəyərli qaynaq olan “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində şeyxin doğum yerinə dair qeydlərə rastlanmasa da, “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin filoloji və tekstoloji tədqiqi zamanı cərəyan edən hadisələrə, coğrafi məkanlara nəzər saldıqda Gülşəninin Bərdədən olması ehtimalı yüksəkdir³⁵.

Bu paragrafda Gülşəni Bərdənin doğulduğu andan etibarən nümayiş etdirdiyi kəramətlər, təhsilini artırmaq məqsədilə Mavəranəhrə yola düşməsi, Qazi Həsənin təkidi ilə Təbrizdə qalması, za-

²⁷ Kocatürk, V.M. Türk edebiyatı tarihi / Ankara: Edebiyat Yayınevi, - 1964. – s. 394

²⁸ Gölpınarlı, A.A. 100 soruda Türkiyede mezhepler ve tarikatlar / - İstanbul: Gerçek Yayın evi, - 1969. – s. 206-207

²⁹ Banarlı, N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi / - İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, - 2001. – s. 265

³⁰ Konur, H. İbrahim Gülşəni: hayatı, eserleri, tarikatı / - İstanbul: İnsan Yayınları, - 2000. – s.13-31

³¹ Musabəyli. A.Ş. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı: [2 cildə] / - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. – 610 s.

³² Алескерова, Н.Э. Суфийское братство Гюлшанийя / - Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, - 2002. – 135с.

³³ Тримингем Д.С. Суфийские ордены в Исламе / - Москва: Наука, - 1991. – с. 70-71

³⁴ Gibb E.J.W. and M.R.A. A history of Ottoman poetry: [in 6 volume] / - London: The Trustees of the “E.J.W. Gibb Memorial” – London: W.C. Messrs.Luzac and Company LTD, - 1909. – v. 2. - p.374-375

³⁵ گلشنی، محیی. مناقب ابراهیم گلشنی \ - استانبول: یاپی کردی سرمت چیفتئر کتابخانہ سی Y.0979, 53b

man keçdikcə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin diqqətini cəlb etməsi, hətta ona ali rütbə olan “tarxan” rütbəsinin verilməsi, Sufi Xəlilin ədalətsiz davranışlarından bezən əhalinin divana şikayətindən sonra Uzun Həsən tərəfindən Şiraza göndərilməsi, Sultan Hüseyin Bayqara ilə sülh danışıqları aparmaq üçün məhz onun göndərilməsi Gülşənin artan nüfuzunun göstəricisi kimi əks olunmuşdur³⁶.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Mənaqibi-İbrahim Gülşəni**” əsərinin filoloji tədqiqi” adlanır. Bu fəsil üç paraqrafdan təşkil olunmuşdur. “**Mənaqibnamələrin türkdilli ədəbiyyatda yayılma arealı. Gülşəni Bərdəinin ədəbi irsi və yaradıcılıq üslubu**” adlanan birinci paraqrafda təsəvvüf tarixində tərzi ulularının, şeyx və övliyaların sahib olduqları fəvqəladə bacarıq və kəramətləri, xariqələdə olayları özündə təcəssüm etdirən, mövcud olduğu dövrün tarixi panoraması rolunu oynayan bioqrafik məzmunlu hekayələrin – mənaqibnamələrin yaranma səbəbi, yayılma arealı, daşdığı ədəbi-tarixi əhəmiyyətdən bəhs olunur.

Bu paraqrafda professor Əziz Mirəhmədov³⁷, professor Füzuli Bayat³⁸, türk alim və tədqiqatçılarından Əhməd Yaşar Ocaq³⁹, Gülər Ərənin⁴⁰ mənaqibnamələrin əmələ gəlmə şəraiti, yazılışı, əxlaqi dəyərlərin formalaşmasında oynadıqları rol haqqında dəyərli fikirlərinə rast gəlmək mümkündür.

Bu paraqrafda Gülşəni Bərdəi poetik yaradıcılığına hakim kəsilmiş təsəvvüfi ruhun istər onun qəzəl-ilahilərində, istərsə də ədəbi külliyyat-divanında folklor ünsürləri, ümumxalq deyim tərzi

گلشنی، محیی. مناقب ابراهیم گلشنی \ - استانبول: یاپی کردی سمرت چیتر کتابخانہ سی 36
Y.0979, 7b-14a

³⁷ Mirəhmədov, Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / - Bakı: Maarif, - 2013. – s.107

³⁸ Bayat, F. X. Türk təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı / - Bakı: Elm və təhsil, - 2011. – s. 383

³⁹ Ocaq, A.Y. Kültür kaynağı olaraq menakıpnameler / - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1992. - s. 8

⁴⁰ Eren G. Osmanlı. Kültür ve sanat: [12 ciltte] / - İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, - 1999. – c. 9. - s.37

ilə çulğalaşmasına dair qeydlər yer almışdır⁴¹.

Burada Gülşəni Bərdəinin poetik irsində mühüm yer tutan “Mənəvi” və “Şərhi-Məsnəvi” əsərlərindən Şeyx Gülşəni ilə Mövlanə Cəlaləddin Rumi arasında ruhi bağlılığın mövcudluğundan xəbər verən, “Məsnəvi”yə peyrəviliklə yazılmış əsər kimi bəhs olunur⁴². Farsca məsnəvi olan, tuyuğ və rübai şəklində qələmə alınan “Kənzül-cəvahir” və Millət kitabxanasında 2 nüsxəsi mövcud olan tənqidi mətni İbrahim Fəzlan tərəfindən işlənib hazırlanan “Raznamə” əsərləri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Paraqrafda Gülşəni Bərdəinin ərəbcə, farsca, türkcə divanları, onların əlyazma nüsxələri haqqında məlumat xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur. Gülşəni yaradıcılığının zirvəsini təşkil edən Türkcə divanından ilahi hikmət toplusu, dəyərli bilgi qaynağı kimi bəhs olunmuş, eləcə də əlyazma nüsxələri sadalanmışdır.⁴³

İkinci fəslin ikinci paraqrafı **“Türk təsəvvüf ədəbiyyatında gülşəniyyə təriqətinin təkamül tarixinin, ədəb-ərkan qaydalarının təsviri”** adlanır. Bu paraqrafda orta çağlar dönməndə türk-islam aləmini bürüyən təsəvvüf dalğası, ilahi həqiqətləri dərk etmək naminə təsəvvüf yolçusunun haqla haqq olmaq ideali uğrunda apardığı yorulmaz mübarizə, qarşılaşdığı təhlükələr öz əksini tapmışdır⁴⁴.

XIII əsrin sonlarında Şirvanda təsis edilən Xəlvətiliyin tarixi təşəkkül prosesi araşdırıldıqda, bu təriqətin quruluşunda dərin təsirləri olan dörd böyük məna memarının adı qarşımıza çıxır ki, ən diqqəti çəkən xüsusiyyətlərdən birincisi bu böyük şəxsiyyətlərin dördünün də azərbaycanlı olmalarıdır. Bunlar: 1) Əbun-Nəcib

⁴¹ Султанова Х.Г. Мистическое учение шейха Ибрахима Гюльшани // Одесса: Научный Вестник. Житомирского Державного Университета имени Ивана Франка. - 2017. Выпуск№1 (85), – с.104-108

⁴² Sultanova, H.H. İbrahim Gülşəni Bərdəi türk ədəbiyyatında ədəbi şəxsiyyət kimi // “VII Beynəlxalq türk mədəniyyəti, incəsənəti və mədəni irsinin müəfizəsi” simpoziumunun materialları”, - Bakı: - 26-29 iyun, - 2013, - s. 627-632

⁴³ Vəliyeva, H.H. Gülşəni Bərdəi irsində əxlaqi dəyərlər // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2017. №18, – s. 380-388

⁴⁴ Sultanova, H.H. Təsəvvüfi poeziyanın parlaq nümayəndəsi İbrahim Gülşəni // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2014. №10, – s. 252-256

Əbdülqadir Sührəverdi (v.563/1168); 2) İbrahim Zahid Gilani (v.681/1282); 3) Əbu Abdullah Ömər Xəlvəti (v.750/1350); 4) Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvidir (v.1464)⁴⁵. Daha çox Azərbaycanda və Türkiyədə geniş yayılan bu təriqətin 30-dan çox qolu mövcud olmuşdur: Rövşəniyyə, Gülşəniyyə, Camaliyyə və s.

Tarixi məxəzlərdə gülşənilərin irfani baxışlarının müxtəlif təriqətlərlə səsleşdiyi məqamlardan da bəhs olunmuşdur⁴⁶. Məhməd Fuad Köprülü⁴⁷, Rəya Qılınc⁴⁸, Mustafa Qara⁴⁹ kimi tədqiqatçılar gülşəniyyə təriqəti, təriqətdaxili dini mərasimlər, onların təşkili, gülşəni şairləri, bəstəkarları, təriqətdəki yemək-icmək, süfrə mədəniyyəti kimi məsələlərə öz tədqiqatlarında toxunmuşlar.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı **“Mənaqib”in bədii dil quruluşu (bəlağət vasitələri, ümumxalq deyimləri və folklor ənənələrinə bağlılıq)** adlanır. Bu paragrafda “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində yer alan nəzm nümunələrinin bəlağət vasitələri üzrə təsnifi verilmiş, folklor nümunələri, ümumxalq deyimləri ilə səsleşən məqamlar aşkara çıxarılmışdır. “Mənaqib”də təkrir, bədii xitab, bədii təzad, təşbih, iştiqaq (törətmə), tənəsüb-müraatün-nəzir, təlmih, tövzi, litota kimi bəlağət vasitələrinin işlənməsi, nəzm nümunələrinin rədif, qafiyə sisteminin tələblərinə cavab verdiyi müəyyən edilmişdir.

“Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin müəllif nüsxəsinə nəzər yetirdikdə burada 15 məsnəvi, 3 qəzəl, 3 rübai, 1 qitənin işləndiyini, 2 nəzm nümunəsinin hansı bəhrədə (rəməl, kamil)

⁴⁵ Rıhtım, M. Seyid Yəhya Bakuvî (Həyatı, yaradıcılığı, məktəbi) / Bakı: Elm və təhsil, - 2013. – s. 106

⁴⁶ Gölpınarlı, A.A. Mevlana Celaleddin: həyatı, fəlsəfi, əsərləri, əsərlərindən seçmələr / - İstanbul: İnkilap kitabevi, - 1985, - s. 230

⁴⁷Köprülü, M.F. Türk edebiyatı tarixi / - İstanbul: Ötügen, - 1986. – s. 385

⁴⁸ Kılıç, R. Osmanlı devletinde gülşəni tarikatı (genel bir yaklaşım denemesi) // - Ankara; OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmalar ve Uygulama Dergisi, - 2004. №15, Cilt 15, - s. 209-226

⁴⁹ Kara, M. Gülşəniyyə və güldeste// - Uludağ: T.C.Uludağ Üniversitesi İlahiyat fakültesi, - 1998. №7, Cilt:7, – s.41-58

olduğunun qeyd edildiyini görmək mümkündür⁵⁰.

Eyni zamanda bu paraqrafda ümumtürk abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundakı ata sözləri, xalq deyimləri ilə “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində işlənən ifadələrin mahiyyət etibarilə oxşarlıq təşkil etməsi, eyni fikrin məntiqi təkrarı qismində çıxış etməsi kimi məsələlərdən bəhs olunur.

“Kitabi-Dədə-Qorqud”dan nümunə

Qarı düşmən dost olmaz⁵¹.

“Mənaqibi-İbrahim Gülşəni”dən nümunə

Bilürsün dost olmaz əski düşmən⁵².

“Kitabi-Dədə-Qorqud”dan nümunə

Anlar dəxi bu dünyaya gəldi, keçdi.

Karvan kibi qondı, köçdi.

Anları dəxi əcəl aldı, yer gizlədi.

Fani dünya yenə qaldı.

Gəlimlü-gedimlü dünya,

Son ucu ölümlü dünya⁵³

“Mənaqibi-İbrahim Gülşəni”dən nümunə

Hər gələn getdi, bunda kim qaldı?

Hər kəsin bəklədüğü növbətdir⁵⁴.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin tekstoloji tədqiqi” adlanır. Bu fəsil 2 paraqrafdan ibarətdir. “Mənaqib”in əlyazma nüsxələrinin elmi-paleoqrafik təsviri” adlanan birinci paraqrafda əlyazmaların yaranma şəraiti, orta əsr əlyazma kitablarının əhəmiyyəti, müasir nəşr kitablarından fər-

گلشنی، محیی. مناقب ابراهیم گلشنی \ - استانبول: یابی کردی سرمت چیفتئر کتابخانہ سی 50
Y.0979, 212a

⁵¹ Əlizadə, S.Q. Kitabi-Dədə Qorqud (əsil və sadələşdirilmiş mətnlər) / - Bakı: Öndər, - 2004. – s. 20

⁵² گلشنی، محیی. مناقب ابراهیم گلشنی \ - استانبول: یابی کردی سرمت چیفتئر کتابخانہ سی 52
Y.0979, 55b

⁵³ Əlizadə, S.Q. Kitabi-Dədə Qorqud (əsil və sadələşdirilmiş mətnlər) / - Bakı: Öndər, - 2004. – s. 36

⁵⁴ Yazıcı, T.M. Muhyi-yi Gülşəni Menakib-i İbrahim-i Gülşəni ve Şemlelizade Ahmet Efendi. Şive-i tarikat-i Gülşəniye / - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, - 1982. – s. 495

qi məsələlərindən bəhs edən filologiya elmləri doktoru, professor Kamandar Şərifovun fikirlərinə yer verilmişdir⁵⁵. Bu paraqrafda Muhyi Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin 5 əlyazma və 2 müasir nəşri haqqında müasir dövrümüzədək gəlib çatmış bilgilər bu cür sistemləşdirilmişdir:

1) Yapı Kredi Sərmət Çiftər əlyazma nüsxəsi (Bundan sonra şərti olaraq A nüsxəsi adlandırılacaq). Bu əlyazma nüsxəsi İstanbul Yapı Kredi Sərmət Çiftər Araşdırma kitabxanasında Y.0979 şifrəsi altında mühafizə olunur. 214 vərəqdən ibarətdir. Ölçüləri 20,5x14 sm.-dir. Nəstəliq xətlili, türkçə, ahərli, qalın krem rəngli kağızda yazılmışdır. Əlyazmanın sol yan tərəfi qopmuş, sağ yan tərəfi isə zoğalı (bordo) rəngli Avropa kağızından ibarət, şirazəli, dağınıq cild içərisindədir. Qoşa qırmızı xətlərdən ibarət cədvəllidir. XVII əsrdə yazıldığı ehtimal olunur. Harada köçürüldüyü barədə qeyd yoxdur. Sonu naqisdir. Müəllif xətti ilə yazılmışdır.

2) Millət Yazma Əsərlər kitabxanası əlyazma nüsxəsi (Bundan sonra şərti olaraq B nüsxəsi adlandırılacaq). Bu əlyazma nüsxəsi İstanbul Millət kitabxanasında Əli Əmiri Əfəndi kolleksiyası №1045 şifrəsi altında mühafizə olunur. 536 vərəqdən ibarətdir. Ölçüləri 19,5x12,5 sm.-dir. Kağızı incə və cilalı, cildi qəhvəyi meşindir. İstinsah tarixi və müstəsihi bilinməsə də, yazı və kağızının h.XI/m.XVII əsrə aid olduğu bəllidir. Birinci vərəqdə rüqə ilə yazılmış föhrüst və vəqf möhürü vardır. Yazısı müxtəlifdir⁵⁶.

3) Süleymaniyyə Yazma Əsərlər kitabxanası əlyazma nüsxəsi (Bundan sonra şərti olaraq C nüsxəsi adlandırılacaq). Bu əlyazma nüsxəsi İstanbul Süleymaniyyə Yazma Əsərlər kitabxanasında Əsəd Əfəndi kolleksiyasında №1342 şifrəsi altında mühafizə olunur. 127 vərəqdən ibarətdir. Ölçüsü 20x14 sm.-dir. Təliq xətti ilə yazılmışdır. Kağızı şəkər rəngli, cildinin kənarları meşin, üstü əbrü qablıdır. İstinsah tarixi və müstəsihi bəlli olmasa da, yazı və kağızından h.XI/m.XVII əsrin ikinci yarısından sonraya aid olduğu eh-

⁵⁵ Şərifli, K.K. Mətnşünaslığın nəzəri əsasları / - Bakı: Nurlan, - 2011. – s.174

⁵⁶ İstanbul kitablıkları Tarih-cografya yazmaları kataloqları / - İstanbul: Milli Egitim Basımevi, - 1946. №6, Seri:1, - s. 505

timal olunur. Sonu nöqsanlıdır, müxtəsər nüsxə hesab olunur. Baş tərəfində vəqf möhürü vardır⁵⁷.

4) Millət Yazma Əsərlər kitabxanası əlyazma nüsxəsi (Bundan sonra şərti olaraq D nüsxəsi adlandırılacaq). Bu əlyazma nüsxəsi İstanbul Millət kitabxanasında Əli Əmiri Əfəndi kolleksiyası (Şeiriyə) – №1046 şifrəsi altında mühafizə olunur. 212 vərəqdən ibarətdir. Ölçüləri 24,3x17,8 sm-dir. Xətti adi rüqə, cildi qırmızı kağız karton qablıdır. Baş tərəfində föhrüstü və vəqf möhürü vardır. Bu nüsxənin başından 173-cü vərəqdək olan qismi adi rüqə ilə, bundan sonrakı qismi də vəqf Əli Əmiri Əfəndi. yazısıyladır. Kənarlarında bəzi təshihlər vardır. Bu nüsxənin Diyarbəkirdəki əsli ilə qarşılaşdırılıb əksikliklərinin tamamlanmış olduğu 177-ci vərəqdəki “Diyarı-bəkirdə bulunan əsil nüsxə ilə mukabilə olunmuşdur. Təmmət il-Mənaqib” qeydindən anlaşılmaqdadır⁵⁸.

5) Yapı Kredi Sərmət Çiftər əlyazma nüsxəsi (Bundan sonra şərti olaraq E nüsxəsi adlandırılacaq). Bu nüsxə Yapı Kredi Sərmət Çiftər Araşdırma kitabxanasında Y.0676 şifrəsi altında mühafizə olunur. Nəsx xətti ilə türkcə yazılıb. Ölçüləri 23,5x16,3 sm-dir. Kağızı krem rəngli Avropa kağızıdır. İlk vərəqləri də nəzərə alınmaqla bütövlükdə 253 vərəqdən ibarətdir. Əvvəldən və sondan 4 vərəqi boşdur. H.1308/m. 1890-cı il tarixində istinsah edildiyi güman edilir. Arxa tərəfi qırmızı meşin, qapaqları qırmızı bez cild içindədir.

“Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin müasir nəşrlərini isə bu cür qruplaşdırmaq olar:

1) Tədqiqatçı Təhsin Yazıçı “Mənaqib”in əldə olan Millət (B), Millət (D) və müxtəsər Süleymaniyyə (C) nüsxələri üzərində müqayisələr aparmış, hər üç nüsxədə türkcə kəlmələrin yazılışında vahid prinsipə əməl olunmadığını müəyyən etmişdir. B nüsxəsinin yazılış tərzini baxımından digərlərindən çox fərqlənmədiyini, mətn baxımından isə D və C nüsxələrindən seçildiyini qeyd etmişdir. C nüsxəsinin yazılışına nəzər yetirdikdə isə bu nüsxənin müəllifin

⁵⁷ Bax: - s. 505

⁵⁸ Bax: - s. 505-506

yaşadığı dövrün dil qaydaları ilə səsleşdiyi qənaətinə gəlmişdir. Şəmləlizadə Əhməd Əfəndinin “Şivəyi-təriqəti-Gülşəniyyə” əsərini də daxil etməklə “Muhyi Gülşəni “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” və Şəmləlizadə Əhməd Əfəndi “Şivəyi-təriqəti-Gülşəniyyə” adı altında 1982-ci ildə Ankarada elmi-tənqidi mətni çap etdirir.

2) Tədqiqatçılar Mustafa Qoç və Əyyüb Tanrıverdi tərəfindən Türkiyə Yazma Əsərlər Qurumu Başqanlığının təşəbbüsü ilə 2014-cü ildə İstanbulda nəşr olunan “Mənaqib-i İbrahim-i Gülşəni” (İncələmə-Mətn) adlı 414 səhifəlik kitab ön söz, 16 paragraf, ədəbiyyat siyahısı və indeksdən ibarətdir. Burada həm müəllif nüsxəsi olan A, həm də B nüsxəsinə istinad olunmuşdur.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı **“Mənaqib”in qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri və nüsxə fərqləri**” adlanır. Bu paragrafda mətnşünaslıq elminin nəzəri prinsiplərinə istinadən “ən qədim nüsxəni əsas götürmək” mövqeyindən yanaşmaqla Muhyi Gülşəninin “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı Yapı Kredi Sərmət Çiftər Araşdırma Kitabxanasında saxlanılan, müəllif xətti ilə yazılmış A nüsxəsi əsas götürülmüş, lakin tədqiqatın gedişində “Mənaqib”in digər əlyazma nüsxələri (B, C, D, E) də tekstoloji araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Eyni zamanda paragrafda “Mənaqib”in qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı sait səslərin, müasir dövrümüz üçün arxaik olan, lakin Qazax dialektində izlərinə rast gəlinən “ك” (sağır nun) səsinin işlənmə məqamlarından bəhs olunur⁵⁹. Məsələn:

“Mənaqib”də “A” saitinin sözü əvvəlində həm məddəli, həm də məddəsiz “ا” işlənmə məqamları: أبديت (abdəst) – A nüsxəsi, 8b; التجي (altıncı) – D nüsxəsi, 2b; الوب (alub) – A nüsxəsi, 129a

“Mənaqib”də söz ortasında “a” səsinin məddəli əlif “ا” ilə işarələnməsi halına da rast gəlinmişdir. داد (dad) - C nüsxəsi, 4a

Ədəbi abidədə yer alan Azərbaycan, Bakı, Qarabağ, Naxçıvan, Bərdə kimi toponimlərin, Kür çayı hidroniminin işlənməsi

⁵⁹ Hacıyeva, Z.T. Əski əlifba / - Bakı: Elm, - 1989. - s. 45

doğma torpaqlarımızın tarixi proseslərin gedişində siyasət meydana çevrilməsinin göstəricisidir.

1) Mənaqib”in orfoqrafik xüsusiyyətlərinin təhlili zamanı ən maraqlı doğuran məqam “Azərbaycan” sözünün yazılışdır.

سوفى خليل نجوانده بو هجومى استماع ايديجك الغار يله كلوب سلطانى همان قلدروب عادلبايجان جانيندن عرافه كيدير

“Sufi Xəlil Nəxcuvanda bu hücumu istima edəcək ilğar ilə gəlüb sultani həman qaldırub Adilbaycan canebindən İraqa gedər [A nüsxəsi, 56b]”.

Abidədə “Azərbaycan” sözünün “عادلبايجان” şəklində yazılması “Mənaqib”in mətnşünaslıq, mənbəşünaslıq, dilçilik baxımından qiymətli məxəz olduğunu sübut etməklə yanaşı, tədqiqatçı alimlərdən bu dəyərli abidəyə kompleks yanaşmanı tələb edir.

2) “Qarabağ” toponiminin işlənməsi tarixən bu ərazinin real hadisələrə şahidlik etdiyinin sübutudur:

نقل اولور كه قره باغده و اطرافنده پيرى كئخودا نام بر ظاليم پيدا اولور

“Nəql olunur ki, Qarabağda və ətrafında Piri-kətxuda nam bir zalım peyda olur [A nüsxəsi, 49a]”.

3) “Bərdə” toponiminin “Mənaqib”də tez-tez işlənməsi bu torpağın yetirməsi hesab etdiyimiz, kök etibarilə bu diyara bağlı Gülşəni Bərdəninin iştirakçısı yaxud şahidi olduğu hadisələrin mərkəzində dayanması ilə əlaqəlidir.

اول سجاده نشين الى جان چون شيخ حضرتلرينه نظر ايدر بى اختيار جذ به حاصل اولور شجخ اجازت نامه يازوب يردعه كيدير

Ol səccadənişin Əlican çün şeyx həzrətlərinə nəzər edər, biixtiyar cəzbə hasil olur, şeyx icazənamə yazub Bərdəyə gedər [A nüsxəsi, 53b]”.

بر کون کوره صوبى ياننده قشلاقده قاضى عيسى و سلطان يعقوبله فارغ البال صحبت ايدرکن بر شيخ کلوب

“Bir gün Kürə suyu yanında qışlaqda Qazi İsa və Sultan Ya-qubla fariqülbal söhbət edərkən bir şeyx gəlüb... [A nüsxəsi, 89a]”.

Verilmiş bu nümunədə “Kür çayı”ndan bəhs olunduğu ehtimalı yüksəkdir. Bu ehtimal həm “Mənaqib”də cərəyan edən hadisələrin daha çox indiki Türkiyə Cümhuriyyətinin şərqində yerləşən bölgələrlə bağlı olması, həm də bu rəvayətin sonunun Qarabağ

bölgəsi ilə əlaqələndirilməsi kimi faktlardan qaynaqlanır⁶⁰.

Nüsxə fərqlərinin hamısı vahid bir şeyə xidmət edir – mətnin tarixinin müəyyənləşdirilməsinə. Hər bir nüsxə katibin iş tərzini, onun psixoloji xüsusiyyətləri, ədəbi zövqü və ideologiyası ilə bağlıdır⁶¹. Mətnin tarixi bu səbəbdən tarixi-ədəbi, tarixi, tarixi-məişət və s. məsələlərlə bağlı ola bilər⁶².

Məhz bu səbəbdən bu paraqrafda “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin mövcud əlyazma nüsxələri tutuşdurulmaqla meydana çıxan nüsxə fərqləri əsasında abidənin tekstoloji tədqiqi aparılmışdır. Nüsxə fərqlərinin müqayisəsi zamanı meydana çıxan bəzi fərqləri nəzərdən keçirək:

1) Bəzi sözlərin müxtəlif variantlarda yazılması: A nüsxəsində “نورين” (nurin, 1b); B nüsxəsində “نوريني” (nurini, 1b); C nüsxəsində “نورنى” (nurni, 1b); D nüsxəsində “نورنى” (nurni, 1b) E nüsxəsində isə “نوريني” (nurini, 1b)

A nüsxəsində “قلب كتاب اصحاب طرايق كه تاريخ و نامدر” (Qəlbi-kitabi-əshabi-tərayiq ki tarixü-namdir...,2a);

D nüsxəsində “قلب كتاب اصحاب طرايق كه تاريخ و تامدر...” (Qəlbi-kitabi-əshabi-tərayiq ki tarixü-tamdir..., 2a)

A nüsxəsində “اياق” (ayaq, 4a); D nüsxəsində “اياق” (ayaq, 4a); C nüsxəsində “اياخ” (ayax, 2b)

A nüsxəsində “توب” (tub, 4a); D nüsxəsində “توب” (tub, 4a); C nüsxəsində “توب” (tub, 2b); E nüsxəsində “توپ” (top, 4b)

A nüsxəsində “دلالت” (dəlalət, 3a); C nüsxəsində “دلالتى” (dəlaləti, 2a)

2) Nüsxələri tutuşdurarkən bəzi sözlərin ixtisarı və ya buraxılmasına rast gəlirik: A nüsxəsində “ده ده عمر روشنى” (Dədə Ömər Rövşəni, 1b); C nüsxəsində “ده ده روشنى” (Dədə Rövşəni, 1b) və s.

⁶⁰ Veliyeva, H.H. The textological analysis of the “Menakib-i İbrahim Gulshani”(on the basis of scientific-critical text) // “II Uluslararası Akademik Filoloji Çalışmaları” Kongresi, – Trakya: – 28 kasım, – 2020, – p. 337-348

⁶¹ Рейсер, С.А. Основы текстологии / - Ленинград: Просвещение, - 1978. – с. 27

⁶² Лихачев, Д.С. Текстология (краткий очерк) / - Москва: Наука, - 1964. – с. 7

Dissertasiyadan alınan müddələri ümumiləşdirərkən bu **nəticələrə** gəlmək olar.

Çağdaş dövrdə ədəbi abidəni mətn baxımından təhlil etmək, onun tarixini araşdırmaq, yaranma şəraiti ilə bağlı faktları aşkara çıxarmaq mətnşünaslıq elminin əsasını təşkil edir. Məhz bu səbəbdən Gülşəni Bərdəi haqqında bioqrafik toplu kimi çıxış edən “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin filoloji-tekstoloji istiqamətdə tədqiqi zamanı zaman-məkan prinsipindən çıxış etməklə ədəbi abidənin meydana çıxma şəraiti də nəzərə alınmışdır:

–“Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsəri XVI-XVII əsrlərin ədəbi panoramasını təsvir etməklə siyasi-mədəni mühitə dair bilgiləri, mütəsəvvif şairlər Muhyi Gülşəni-İbrahim Gülşəni kimi şəxsiyyətlərin bədii-irfani görüşlərini əks etdirməkdədir. Ədəbi abidəyə istinadən orta çağlar mühiti üçün xarakterik ustad sənətkarların yaradıcılıq üslubu, ədəbi düşüncə və irfani mükəllimləri, mənəvi dünyası haqqında fikirlər söyləmək olar;

–Türklər, farslar, ərəblər üçün müştərək süni dil yaradıcısı kimi tarixə düşmüş Muhyi Gülşəninin hər üç dilin qayda-qanunlarına dair bilgiyə malik olması, bu dildə danışan xalq kütləsi üçün müstəqil lüğət yaratmaq bacarığı orta əsrlərdə yaşamış bu şəxsiyyətin hərtərəfli, ensiklopedik zəka sahibi olduğunun əyani sübutudur;

– Türkdilli ədəbiyyatda bioqrafik oçerk, həyat hekayələrini təhkiyəvi üslubda nəql edən janr forması olan “Mənaqib”in sufi təriqətlərinin təşəkkülü ilə, orta çağlar boyunca yayılma arealı genişlənməklə yanaşı, siyasi-mədəni mühitə təsiri hiss edilməkdədir. Mənaqibnamələrin araşdırılan dövrün bədii-tarixi güzgüsü olması, orta çağ bədii mühiti, tarixi reallıqları, ictimai-iqtisadi vəziyyət, mədəni çevrəyə, ustad şəxsiyyətlərə dair geniş məlumatı özündə ehtiva etdiyi müəyyən olunmuşdur;

– Şəcərə-kök etibarilə özünü türklərin müqəddəs kultu, övliyaların prototipi Oğuz Ataya bağlayan Gülşəni Bərdəinin Azərbaycan (Bərdə) torpağı ilə bağlılığını əsər boyu hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlara, ədəbi abidədə işlənən onomastik vahidlərə əsasən söyləmək mümkündür. “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində Azərbaycan, Bərdə, Qarabağ, Naxçıvan əyalətlərinin sıx-sıx tək-

rarlanması Gülşəni Bərdənin doğma yurd-yuvasına sadıq, vətənpərvər şəxsiyyət olduğunun göstəricisi olmaqla yanaşı, kəramətlərinin bu müqəddəs torpaqdan qaynaqlandığının sübutudur. Eyni zamanda nəql olunan rəvayətlərə əsasən Bərdə, Naxçıvan, Qarabağ kimi Azərbaycan torpaqlarının tarixi proseslərin məskəninə çevrilməsi, yadelli qəsbkarlarının hücumuna məruz qalması Vətənimizin daim işğalçıların maraqlı dairəsində olmasının göstəricisidir;

– Gülşəniyyə təriqətinin ədəb-ərkanı, təriqətdaxili yaşam qaydaları, ibadət mərasimləri, təriqətlə bağlı nəzəri və təcrübi prinsiplərin əsasını qoymuş, təriqət ənənəsinə ruhən-mənən bağlı müqəddəs pir İbrahim Gülşəni “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində tanrı bəndələrini daim hişf edən, hikmətamiz ifadələrlə bədbəxt sonluqların qarşısını alan vəli (övliya) kimi çıxış edir.

Əsərə filoloji baxımdan nəzər saldıqda bunları qeyd etmək yerinə düşər:

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərindəki poetik örnəklər bəlağət vasitələri üzrə qruplaşdırılmış, qafiyə, vəzn baxımdan dilinin axıcılığı, rəvanlığı, melodikliyi ilə seçilməkdədir;

– Ədəbi abidədə işlənən nəzm nümunələrinin xalq ruhu və folkloruna bağlılığı, ata sözləri və deyimləri ilə eyni mahiyyət kəsb etməsi faktı Muhyi Gülşəninin ümumxalq təfəkkürü və xalq yaradıcılığına nə dərəcədə bağlı şəxsiyyət olduğunu bir daha sübut edir.

Əsərə tekstoloji baxımdan nəzər saldıqda isə bunları söyləmək mümkündür:

– “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərinin mövcud 5 əlyazma nüsxəsi tədqiqata cəlb olunmaqla onların elmi-paleoqrafik təsviri verilmiş, mətnşünaslığın nəzəri əsasını təşkil edən ən qədim nüsxəni əsas götürmək prinsipindən çıxış edərək müəllif nüsxəsi olan A nüsxəsi əsas götürülmüş, lakin müqayisə baxımından digər nüsxələrə istinadən tekstoloji istiqamətdə araşdırma aparılmışdır;

– “Mənaqib”in qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilərkən nüsxələr üzərində tədqiqat aparılmış, meydan çıxan qrafik-orfoqrafik fərqlər nümunələr əsasında tədqiq olunmuşdur;

– “Mənaqib”in nüsxə fərqlərinin təhlili prosesi nüsxələrin tutuşdurulması ilə aparılmış, bəzi sözlərin müxtəlif variantlarda yazı-

lışı, bəzi hallarda sözlərin ixtisarı, cümlədəki sözlərin ardıcılığının pozulması və s. bu kimi halların mövcudluğu aşkara çıxarılmışdır.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı:

- 1) Sultanova, H. Muhyi Gülşəninin həyatı və əsərləri // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş “Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” XIII Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 24 may, – 2013, – s. 434-441
- 2) Sultanova, H.H. İbrahim Gülşəni Bərdəi türk ədəbiyyatında ədəbi şəxsiyyət kimi // “VII Beynəlxalq türk mədəniyyəti, incəsənəti və mədəni irsinin mühafizəsi” simpoziumunun materialları”, – Bakı: Anka Basım yayın Ltd. Şt. – 26-29 iyun, – 2013, – s. 627-632
- 3) Sultanova, H.H. Mənaqibnamələrin türk ədəbiyyatında yeri // Azərbaycan Şərqsünəslıq elminin inkişaf yolları” Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Bakı Çap Evi, – 27-28 iyun, – 2013, – s. 312-313
- 4) Sultanova, H.H. Təsəvvüfi poeziyanın parlaq nümayəndəsi İbrahim Gülşəni // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2014. №10, – s. 252-256
- 5) Sultanova, H.H. Gülşəni Bərdəi poeziyasında insan faktoru // –Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2015. №9, – s. 434-438
- 6) Sultanova, H.H. Şərqdə ilk süni dil yaradıcısı Muhyi // – Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, – 2015. № XXVI, – s. 128-137
- 7) Султанова, Х.Г. Истинная любовь в творчестве Мухьи Гюльшани //–Одесса: Научный Весник. Международного Гуманитарного Университета. Серия Филология, – 2016. Выпуск 23 том1, – с. 66-68
- 8) Султанова, Х.Г. Мистическое учение Шейха Ибрахима

- Гюльшани //– Житомир: Весник. Житомирского Державного Университета имени Ивана Франка. –2017. Выпуск№1 (85), – с. 104-108
- 9) Vəliyeva, H.H. Gülşəni Bərdəi irsində əxlaqi dəyərlər // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2017. №18, – s. 380-388
- 10) Veliyeva, H.H. The textological and language structure of the text “Mənaqibi-İbrahim Gulshani” // Материалы Международной научной конференции «Научные тренды постиндустриального общества», – Ровно: МЦНД, 28 февраля, – 2020, – р. 7-8
- 11) Vəliyeva, H.H. “Mənaqibi-İbrahim Gülşəni” əsərində Şeyx İbrahim Gülşəninin fəvqəltəbii bacarıqlarının təsviri // – Bakı: Filologiya məsələləri jurnalı, – 2020. №3, –s. 280-287
- 12) Велиева, Х.Г. Творческая деятельность Ибрахима Гюльшани и его-морально-дидактические взгляды // Материалы LXXXII международной научно-практической конференции «Культура, наука и искусство в истории и современности», – Казань: ОНТ,– 25 марта, – 2020, – с. 8-9
- 13) Veliyeva, H.H. The textological analysis of the “Menakibi İbrahim Gulshani”(on the basis of scientific-critical text) // “II Uluslararası Akademik Filoloji Çalışmaları” Kongresi, – Trakya: – 28 kasım, – 2020, – р. 337-348

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2021-ci il tarixində saat 12⁰⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı şəh. İstiqlaliyyət küçəsi 53. AZ 1001. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 21 sentyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: _____ 2021
Kağızın formatı: 60x84 1/16
Həcm: 40054
Tiraj: 100